

מתכונת החוגים של המקובלים הראשונים: בחינה היסטורית ביקורתית

יוסף דן

אחת המוסכמות היסודיות ביותר בתיאור תולדותיה של תורת הסוד העברית, וביותר – בתיאור תולדותיה של הקבלה, היא החלוקה לחוגים. במתכונת זו השתמשו חוקרים עוד במאה התשע עשרה, וגרשם שלום ערך במידה רבה את כתביו בחקר הקבלה על פי מתכונת זו, שאותה פירט ושכלל. כל החוקרים שעסקו בנושא מאז ועד היום, לרבות כותב שורות אלה, השתמשו במונח 'חוגים', ודומה שכיום, כל הניגש לנושא זה מזוית כלשהי, נזקק לו. הדברים הבאים לא נועדו לערער על עצם השימוש במונח 'חוגים' לתיאור תולדותיה של הקבלה, במיוחד בדורותיה הראשונים, אלא לברוק בדיקה ביקורתית את משמעותו של השימוש במונח זה, ואת מידותיהם של הקשרים ההיסטוריים המאגדים את המחברים ואת החיבורים המשויכים על ידי החוקרים לחוגים אלה.

לברדיקה זו יש משמעות עניינית ומתודית מרחיקת לכת. השאלה איננה האם התקיימו קבוצות של בעלי סוד במקומות מסוימים ובזמנים קרובים. ההנחה הסמויה הכרוכה בשימוש במונח 'חוג' היא – הקניית לגיטימציה מבחינה רעיונית והיסטורית לשיוך רעיון, מושג או ניסוח המצוי בכתביו של אחד מבני ה'חוג' ליתר חבריו, בסמיכות מקום וזמן, המשויכים לו על ידי המחקר. השאלה היא אם כן האם יש הצדקה, דרך משל, לכתובת מחקר על תורת האלוהות של המקובלים בחוג גירונה, מחקר שבו יובאו ציטוטים מכתביהם של ר' עזרא ור' עזריאל, הרמב"ן ור' יעקב בן ששת ואחרים, ויוצגו כמשתלבים יחד לתפיסה דתית ומיסטית מלוכדת. ההנחה שביסוד גישה כזו היא, שאף אם אין בדברי הרמב"ן למשל התייחסות למושג 'האחדות השווה' שהשתמש בו ר' עזריאל, חזקה שבהיותם קשורים לאותו חוג ושותפים ביצירת משנתו, היה הרמב"ן מודע למשמעותו של מושג זה וניתן להיעזר בו בתיאור תפיסת עולמו.

אדגים פרובלמטיקה זו באמצעות בעיה העולה מחקר תורת הסוד הקדומה, ספרות ההיכלות והמרכבה. יש בידינו שלושה חיבורים שהדוברים בהם הם ר'

ישמעאל ור' עקיבא יחד: ¹ ספר 'היכלות רבתי', שהוא החיבור המפורט והחשוב ביותר המתאר את הירידה למרכבה; הספר חסר הכותרת ששלום כינה 'מעשה מרכבה'; ² וספר 'שיעור קומה', שהוא החיבור החשוב ביותר בתורת האלוהות בספרות הסוד הקדומה, ובו מוצגת דמות אלוהית אדירת ממדים, המכונה 'יוצר בראשית', במושגים אנתרופומורפיים מפורטים. ³ המושג העיקרי המאפיין והמנחה את שני החיבורים הראשונים הוא מושג הירידה למרכבה, דרך ההתעלות של המיסטיקן מהיכל להיכל עד שהוא ניצב לפני כיסא הכבוד. בספר 'שיעור קומה' אין כל התייחסות לירידה למרכבה, לשבעת ההיכלות ולדרך ההתעלות וכל הכרוך בה. עם זאת ב'היכלות רבתי' וב'מעשה מרכבה' אין כל התייחסות לדמות האנתרופומורפית, לשיעור הקומה, למידותיה האסטרונומיות, למניין איבריה ולשמות המוזרים שניתנו לאיברים אלה. הבעיה ההיסטורית הניצבת לפנינו היא: האם משום שאפשר לראות בשלושת החיבורים הללו יצירתו של חוג מיסטיקנים אחד, שייחס את חזיונותיו לר' עקיבא ולר' ישמעאל, ניתן להסיק כי הדמות המתוארת ב'שיעור קומה' היא הדמות הנגלית ליורדי המרכבה בשעה שהם ניצבים לפני כיסא הכבוד ורואים 'מלך ביופיו'? כמעט כל החוקרים שעסקו בנושא זה קיבלו כמובן מאליו שמחבר 'שיעור קומה' משתייך לחוג יורדי המרכבה, וכי תיאור הדמות האלוהית בחיבורו מקובל היה על מחברי 'היכלות רבתי' ו'מעשה מרכבה', אף על פי שאין הם מזכירים דבר מובהק המתייחס לדמות זו. נראה לי שאין כל הצדקה מתודית למסקנה מעין זו, וכי חובתה של הביקורת ההיסטורית להקפיד ולתאר את משנתו של חיבור על פי מושגיו הוא, ולא על פי מושגים השאובים מדברי שכניו, אף אם יש יסודות המקרבים אותם זה לזה. ⁴

- 1 עליהם יש להוסיף חיבור שבו דובר ר' עקיבא לבדו (היכלות זוטרת', מהדורת רחל אליאור, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, מוסף א, ירושלים תשמ"ב), וכן חיבור שבו דובר ר' ישמעאל לבדו (ספר היכלות המכונה חנוך השלישי: H. Odeberg, *3 Enoch: or the Hebrew Book of Enoch*, Cambridge 1928)
- 2 G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkavah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York [1960] 1965, pp. 101–118
- 3 ראו על שיעור קומה: שלום, גנוסטיקה יהודית (שם), עמ' 36–42; הנ"ל, *On the Mystical Shape of the Godhead*, New York, 1991, pp. 15–55; הגת העתיקה: המיסטיקה של יורדי המרכבה וסודות מעשה בראשית, ירושלים תשס"ט, עמ' 887–913 והביבליוגרפיה המפורטת שם בעמ' 913–916.
- 4 דוגמה מובהקת לנוהל דומה, שאין לו כל הצדקה, הוא ייחוס התפיסה, שלפיה מטטרון שר הפנים הוא חנוך בן ירד שנתעלה ונעשה למלאך עליון ואף לכוח אלוהי הניצב לצדו של האל עצמו, לכללותה של ספרות ההיכלות והמרכבה ולתפיסת מטטרון בספרות העתיקה, לרבות בספרות התלמוד והמדרש. זיהויו של מטטרון בתורת חנוך בן ירד מצוי בפירוט ובהרחבה בספר היכלות המכונה חנוך השלישי, שהוא, לדעת כל החוקרים, מן החיבורים

דוגמה קיצונית נוספת להכללה מעין זו היא משנתה של 'חסידות אשכנז'. בספרו 'זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית', בפרק המוקדש לתורת הסוד בגרמניה בימי הביניים,⁵ כלל גרשם שלום מובאות מכתביהם של בעלי סוד רבים, ביניהם ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס, ר' אלחנן בן יקר ור' אברהם בר' עזריאל, הברייתא דיוסף בן עוזיאל, הנביא ר' נחמיה בן שלמה וחיבורים אנונימיים ופסידו-אפיגרפיים אחרים ועוד רבים. על פי מקורות מגוונים אלה הציג מעין משנה אחת, הן עיונית-מיסטית והן חסידית-מוסרית, שהיא משנתם של 'חסידי אשכנז'. כיום יודעים אנו, על פי עשרות רבות של מחקרים מפורטים, כי המכלול המכונה 'חסידות אשכנז' מורכב מפסיפס עשיר של מחברים וחיבורים נבדלים זה מזה ברב או במעט, המציגים תפיסות עולם שונות שרב המפריד ביניהן אף אם ניתן למצוא להן קווים משותפים מסוימים. ר' יהודה החסיד שהציג בכתביו תפיסת מוסר חסידית שלא נתקבלה על ידי איש מחבריו ומתלמידיו, וכן תפיסה של 'סודות התפילה' שנדחתה לקרן זוית בכתבי ממשכיו. תורת האלוהות של ה'ברייתא דיוסף בן עוזיאל', שהיא תורת 'הכרוב המיוחד', נבדלת ושונה מזו של ר' אלעזר מוורמס ותלמידיו. ר' אלחנן בן יקר מלונדון, שהשתמש במסורתו של חוג זה בחלק מכתביו, העמיד בספרו 'סוד הסודות' אנתולוגיה נרחבת של דעות שונות זו מזו. מתברר שאחד החיבורים החשובים בספרות הסוד באשכנז, פירוש 'ספר יצירה' המיוחס לרב סעדיה גאון, מורכב משלושה חיבורים שונים לפחות, המייצגים תפיסות עולם שונות.⁶ לאחרונה הציג משה אידל בשורת מחקרים קבוצת חיבורים מיוחדת שמחברה, לדעתו, הוא ר' נחמיה בר שלמה, והיא מתאפיינת במערכת מושגים, בסגנון ובתפיסות עולם

המאחרים בספרות הסוד בעת העתיקה. אין כל ביסוס לזיהוי מסוג זה לא בספרות התלמודית-המדרשית ולא בכל ספרי הסוד הכלולים בספרות ההיכלות והמרכבה. החוקרים שטענו שזיהוי זה הוא כללי ומשותף לכל המתארים את מטטרון, לא סיפקו הסבר מדוע עשרות רבות של תיאורים של מטטרון אינם כוללים כל התייחסות לעובדה מרכזית וחשובה זו. ראו מאמרו של לורנס קפלן: L. Kaplan, 'Adam, Enoch and Metatron Revisited: A Critical Analysis of Moshe Idel's Method of Reconstruction', *Kabbalah*, 6 (2001), pp. 73–119

5 .G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*³, New York 1954, pp. 80–118
תרגום לעברית של פרק זה, ראו ג' שלום, 'חסידות אשכנז בימי הביניים', תרגום צ' נרדי, א' מרקוס (עורך), דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז: לקט מאמרים (סוגיות בתולדות עם ישראל), ירושלים תשמ"ז, עמ' 131–164.

6 מחקר מפורט המוקדש לכך הוצג על ידי נעמה בן-שחר בעבודת דוקטור הכוללת מהדורה ביקורתית של חיבור זה. ראו נ' בן-שחר, 'פירוש ספר יצירה המיוחס לסעדיה גאון: הטקסט, תורתו ומקומו בתולדות המחשבה היהודית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ב.

מיוחדות.⁷ מצב המחקר כיום מעיד בבירור שאין כל הצדקה עניינית ומתודית לייחס את רעיונותיו של אחד מחכמים אלה לכל השאר, ולראות בהם מבטאיה של תפיסת עולם אחדותית, כפי שהוצג הדבר ב'זרמים עיקריים'.⁸

דברים אלה תקפים ביתר שאת בשעה שאנו פונים אל עשרות החיבורים שנתחברו בשניים או בשלושה הדורות הראשונים של יצירתם של המקובלים בימי הביניים. ידיעותינו על האישים ועל תפיסות העולם של מקובלי פרוכנס הראשונים מעטות ומקוטעות, אך בולטים עד מאוד ההבדלים ביניהם. המסורת על קבלתו של ר' אברהם בן דוד, הראב"ד מפוסקירא, כוללת שני מושגים מרכזיים המתייחסים לתפילה – 'עילת העילות' ו'יוצר בראשית'. מושגים אלה אינם משמשים בחיבור המפורט היחיד שהגיע לידינו, פירוש 'ספר יצירה' לר' יצחק בנו של הראב"ד, הוא ר' יצחק סגי נהור. ריס"ן לא עסק בחיבור זה, ובמסורות האוטנטיות שבידינו, בעניין כוונת התפילה, שהוא הנושא העיקרי בקטעי משנתו של ר' יעקב הנזיר, חברו לחוג המקובלים בפרוכנס.⁹ על פי המעט המצוי בידינו, כיווני עיונם של חכמים אלה נפרדים ושונים זה מזה, ואין כל הצדקה מתודית לייחס תפיסות המצויות בכתבי האחד למחברים אחרים בני המקום והתקופה.

חריפים עוד יותר ההבדלים בין היוצרים שפעלו בחוג המקובלים בגירונה במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה, חוג שמשנתו מונחת ביסוד תורתם של מקובלים רבים בדורות הבאים, ושמבחינה היסטורית ניתן לראות בחבריו את מניחי המסד לתורת הקבלה כפי שהתגבשה במאות השנים הבאות. לשם דוגמה, ראוי להזכיר שני מחברים בולטים ומרכזיים בחוג זה: הרמב"ן, ולצדו ר' יעקב בן ששת, מחברם של ספר 'משיב דברים נכוחים', שהוא ספר פולמוס כנגד המסה הפילוסופית 'מאמר יקו המים' לר' שמואל אבן תיבון,¹⁰ ושל ספר 'האמונה והביטחון' שאף יוחס לרמב"ן בכמה מקורות. שני מחברים אלה חיו כמעט בזמן אחד, במקום אחד –

7 ראו מ' אידל, 'על הפירושים של ר' נחמיה בר' שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס', קבלה, יד (תשס"ו), עמ' 157–261.

8 לדיון מפורט בחיבוריהם של בעלי הסוד באשכנז בימי הביניים ובתורות השונות המוצגות בהם ראו י' דן, 'תולדות תורת הסוד העברית, ה: ימי הביניים: חוגיהם של בעלי הסוד באשכנז וחוג משפחת קלונימוס; ו: ימי הביניים: ר' אלעזר מוורמס וחוגו ובעלי הסוד האחרים, ירושלים תשע"א.

9 על כל אלה ראו ג' שלום, ראשית הקבלה: (1150–1250), ירושלים ותל אביב תש"ח, עמ' 66–126, וכן: י' דן, 'תולדות תורת הסוד העברית, ז: ימי הביניים: ראשית הקבלה: חוג העיון, ספר הבהיר וקבלת פרוכנס, ירושלים תשע"ב, עמ' 300–429.

10 יצא לאור במהדורה ביקורתית על ידי יהודה אריה וידה, ראו ספר משיב דברים נכוחים לר' יעקב בן ששת (מהדורת יהודה אריה וידה, פרקי מבוא מאת י"א וידה וא' גוטליב), ירושלים תשכ"ט.

רחוב היהודים הצר בעיר גירונה שבקטלוניה, וקרוב לוודאי שהתפללו שניהם בבית כנסת אחד כמשך שנים רבות. מבחינה רעיונית הם קרובים מאוד זה לזה, ועמדתם השוללת את תפיסת הקדמות האריסטוטלית ואת פועלם של הקיצוניים בחסידי הרמב"ם משותפת במידה רבה. אין בידינו חיבורים שלהם המציגים משנה קבלית מפורטת, ואולם השוואת דבריהם זה לזה, ועמדותיהם בשאלות דת ומוסר הנדונות בהרחבה, קרובות עד מאוד זו לזו. הם באמת ראויים להיכלל בחוג אחד בתיאור התפתחותה של הקבלה. והנה, למרות קרבה מופלגת זו במקום, בזמן, בהשקפת עולם, בתפיסת מוסר ובתורת הסוד, אין הם מזכירים זה את זה. לגבי כל אחד מהם – האחר כאילו לא בא לעולם. כיצד ייתכן שמחבר שחי בצלו של הרמב"ן, ושכתביו רצופים פירושי פסוקים והתייחסות לבעיות שהרמב"ן דן בהן בהרחבה, לא הזכיר ולו ברמז את שכנו הקרוב? ואילו הרמב"ן, שאמנם לא הרבה להזכיר מקובלים אחרים, אלה שקדמו לו ובני זמנו, מדוע התעלם מפעילותו של שכן קרוב שהביע תפיסות קרובות כל כך לשלו? יש בכך כדי להצביע על מיעוט ידיעותינו ועל קוצר הבנתנו בהווייתם הפנימית של 'חוגים', אף בשעה שהמשתתפים בהם קרובים זה לזה בזמן, במקום ובהשקפת עולם.

ראשיתו של המחקר במשנתו של חוג גירונה מצויה במאמר שפרסם ישעיה תשבי בשנת 1945, כאשר סיים את עבודת הדוקטור שלו שהוקדשה להכנתה של מהדורה ביקורתית של כתב יד ירושלים של פירוש האגדות לר' עזריאל.¹¹ במאמר זה הציג תשבי את מכלול ידיעותינו על ר' עזרא ועל ר' עזריאל, והקדיש במסגרת זו פסקאות אחדות להשוואת הסגנון, דרך הפרשנות והתפיסה הדתית של שני חכמים אלה, שהניחו את היסוד לפעולתה של הקבלה בגירונה ובספרד בכללה. תשבי מנה בפירוט את המאפיינים הענייניים והספרותיים בכתביהם של שני המחברים, והציג את הניגודים, הקוטביים לעתים, בין שיטותיהם. פסקאות אלה, של חוקר צעיר בראשית דרכו, עומדות בפני הביקורת גם כיום, כמעט שבעים שנה לאחר שנכתבו. תשבי סיכם:

אגב השוואת כתביהם וניתוח דרכי יצירתם [של ר' עזרא ושל ר' עזריאל] נצטיירו שני אישים בעלי פרצוף רוחני מיוחד, שלמרות הקשרים האמיצים שביניהם נבדלים הם במגמותיהם העיוניות ובסגולותיהם הספרותיות. אשרטט

11 ראו י' תשבי, 'מקובלים ר' עזרא ור' עזריאל ומקומם בחוג גירונה', ציון, ט (תש"ד), עמ' 178-185. המאמר נועד ככל הנראה להיות חלק מן המבוא למהדורה, שלא נדפס בספר (י' תשבי, פירוש האגדות לרבי עזריאל: מראשוני המקובלים בגירונה, ירושלים תש"ה). חזר ונדפס בקובץ כתביו של תשבי: הנ"ל, חקרי קבלה ושלוחותיה: מחקרים ומקורות, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 3-10.

כאן בסיכום קצר את הקוים הבולטים והאופייניים ביותר בדמויות אלו. ר' עזרא. א) האופי הקונסרבטיבי בולט בכל כתביו. הוא מתיחס אל קבלת רבותיו כאל תורה מסורה ומושלמת שאין להוסיף עליה הרבה. לכן הוא מסתפק לרוב ברמיזות קצרות לקביעת מקומה של קבלה זו בספרות הקדומה. [...] חידושו ברעיונות ובסמלים אינם מרובים. ב) השמרנות מתבטאת גם ביחסו לדבריו הוא. הוא חוזר על דבריו בכמה מקומות כמעט ללא שינויים. ג) אין מעוף ואין עמקות יתירה ברעיונותיו. הפשטות והתמימות הן סגולותיו הרוחניות העיקריות. ד) תכונות אלו קובעות גם את תחומי עינו. טעמי המצוות ותורת האדם עומדים אצלו במרכז, ואילו רישומם של העניינים המטאפיסיים ניכר פחות. [...] ה) מגעו הרוחני עם הפילוסופיה שטחי ורופף. [...] אין למצוא אצלו נסיון רציני למזיגת הרעיונות והסמלים המיסטיים עם ההשקפות והמושגים של הפילוסופים.

ר' עזריאל. א) בכל כתביו ניכר הרצון להרחיב את אפקי העיון וההתבוננות המיסטית. דברי המקובלים הקודמים משמשים לו בעיקר מסגרת ונקודות אחיזה לחידושו. הוא משתמש לרוב בטרימינולוגיה מיוחדת ומקורית. [...] ב) השאיפה לגילוי רעיונות חדשים בולטת גם בהשוואת כתביו השונים. לשונו טבועה בחותם אישי מיוחד [...] ג) רעיונותיו עמוקים ומסובכים. החתירה למעמקי החזות וההגות המיסטית גורמת אצלו לעתים לנפתולי ביטוי. ד) נושאי עינו הם לרוב בתחום המטאפיסי, בעיקר בתיאור תהליכי הקוסמוגוניה המיסטית שהם שלבי ההשתלשלות התיאוגונית בעולם האצילות. [...] ה) ההתדיינות עם הפילוסופיה, ביחוד עם הזרם הניאו-אפלאטוני, תופסת מקום חשוב בעולם המחשבה שלו. [...] ¹²

דברים נכוחים אלה עמדו לפני כל החוקרים שעסקו במשנתם של חכמי גירונה בשני הדורות האחרונים – וכאילו לא נכתבו מעולם. הכול דנים במשנתם של ר' עזרא ור' עזריאל' כאילו היו אחד. תשבי עצמו לא חזר לדון בנושא זה, והזכיר את משנתם של חכמים אלה בקצרה במבואות ל'משנת זוהר'. ההבדלים בין שני ההוגים הללו, הקרובים עד מאוד זה לזה עד כי אפילו פירושי האגדות שלהם נתערבו זה בזה, כאילו נשכחו מלב. הם שייכים ל'חוג גירונה', משנתם אחידה, והיא משולבת בתורתם של המקובלים האחרים. עוול גדול נגרם בכך ר' עזריאל, שהיה בלי ספק בין האישים בעלי שיעור הקומה הרוחני הגבוה ביותר בתולדות הקבלה בימי הביניים, וייחודו, שהובלט על ידי תשבי בצדק רב, נבלע בתוך החזית האחידה של 'החוג'. ¹³

12 תשבי, חקרי קבלה ושלחותיה (שם), עמ' 9-10 (ההדגשות והכתיב הם כמופיע במקור).
13 על החידה הקשורה באישיותו ועל שאלת יחסו ל'בן בלימה', ראו י' דן, תולדות תורת הסוד

דוגמה אחרת לטשטוש ייחודה של יצירה רוחנית רבת מעוף בגלל המסגרת שנקבעה לה בתוך 'חוג' היא ספר 'מעייין החכמה', שהוא אחד החיבורים המרכזיים בספרותו של חוג שאותה גילה, זיהה וחקר גרשם שלום – חוג העיון. אפיונו של חוג זה נעשה על ידי שלום על פי 'ספר העיון', שאותו העמיד שלום במרכז וקבע את כינויו של החוג על פיו. שלום כלל בספרו 'ראשית הקבלה' (תש"ח) רשימה של שלושים ושניים חיבורים המשתייכים לחוג זה.¹⁴ אחדים מהם אינם בידינו, ורק שמותיהם נזכרו בחיבורים אחרים. רוב הקונטרסים הכלולים ברשימה הם חיבורים קבליים שהשתמשו במידה זו או אחרת בטרמינולוגיה השאובה מ'ספר העיון'. יש חמישה או שישה כתבים שניתן לשייכם בבירור לחוג זה. אלה הם חיבורים מיסטיים מובהקים המשתמשים בטרמינולוגיה שהוצגה ב'ספר העיון', ואין בהם כל זכר למושגיה של הקבלה המצויים ב'ספר הבהיר', בכתבי ר' יצחק סגי נהור ובכתבי מקובלי גירונה. קבוצת חיבורים זו זכתה עד כה רק למחקר מקיף אחד – עבודתו של מרק ורמן (Verman) על 'ספר העיון' ועל החיבורים המקבילים לו.¹⁵ אחד מהם הוא ספר 'מעייין החכמה',¹⁶ שטרם נדון במחקר כחיבור העומד בפני עצמו.

'ספר העיון' הוא חיבור פסידו־אפיגרפי המיוחס לרב חמאי, ומוצגת בו מערכת של שלושה עשר כוחות אלוהיים, ששמות רובם מיוסדים על מושגים מתיאור המרכבה של יחזקאל. הוא בעיקרו חיבור עיוני, כתוב בלשון העיון של סוף המאה השתים עשרה, ומתבסס במידה רבה על 'ספר יצירה' ומושגיו. ניתן למצוא בחלק מתיאוריו את העולמות העליונים, את עולמות המרכבה, את המלאכים והאלוהות העליונה, ונעימות של חזיונות מיסטית מובהקת, אך אין זה עיקרו של החיבור. ספר 'מעייין החכמה', לעומת זאת, הוא אחד הביטויים המעוצמים ביותר בספרות הסוד העברית שלפני ספר הזוהר, לחוויה מיסטית צבעונית, נרגשת, תוססת ועשירה. כך למשל מתאר מחבר 'מעייין החכמה' את ראשית הבריאה:

ודע כי הקב"ה המצוי הראשון, ולא נקרא מצוי רק מי שהמציא את עצמו. ואחר שהמציא את עצמו. ואחר שהמציא את עצמו יש לו לעמוד ולהתבונן בחקירות מציאותו, כיצד התחיל או באיזה דרך הדרך או העמידה באיזו נתיבה היה, [...] או מה רוצה לילך דרך או נתיב, או שהשבילים צרים וקצרים

העברית, ח: ימי הביניים: חוג המקובלים בגירונה, עמ' 17, 23–24.

14 שלום, ראשית הקבלה (לעיל הערה 9), עמ' 255–262. הדיון על 'ספר העיון' ועל משנתו של החוג, שם, בעמ' 165–175.

15 M. Verman, *The Books of Contemplation: Medieval Jewish Mystical Sources*, 15 Albany, N.Y. 1992

16 מרק ורמן בספרו הנזכר (שם) הכין מהדורה ביקורתית של יתר החיבורים, אך נואש מעשות זאת לגבי 'מעייין החכמה', וכלל בספרו תרגום לאנגלית של חיבור זה.

והנתיבות יתרים והדרכים רחבים והשבילות והנתיבות באומות והדרכים נחקקים בדמות זכר ונקבה, ועל זה הענין מתפשטות ומתלבנות בפלאי פלאות, והפלאות מפליאות, ומן המפליאות השלהביות מן השלהביות, החוטיין נמשכין ויוצאים וחוטים מתעבים בעבין, מתגברין עד שנעשו שרביטיין, וזהו העיקר שהכל חוזר חלילה ומתמסמס והולך עד ששב לאויר כמו שהיה. והאויר הוא העיקר, כי קודם שהבראו שמים העליונים הנקראים שלש מאות ותשעים רביעית שהם מדורו של הקב"ה, וקודם שנעשו ערפל וחשמל ופרגוד וכסא ומלאך ושרף ואופן וחיה וכרוב (כוכב) ומזל ורביע אשר הוא רבוע שממנו יצאו [...] קודם היה אור שהוא עיקר שממנו יצא אור המזקק מאלף אלפים ורבי רבבות מיני מאורות, וזהו אויר הקדמון שהוא עיקר ומפני זה נקרא רוח הקודש.¹⁷

האוויר הקדמון ורוח הקודש הם גם מוקדיה של ההתגלות האלוהית, המודגמת על ידי ההתגלות למשה בנקרת הצור:

באותה שעה התחיל משה להסתכל באויר הקדמון, שהוא עיקר כמו שאמרנו, ומצאו מחושך משני עינים משני מקורות: האחד נובעת אורה והב' נובעת חשכה, והנבועות נמשכות דרך הצנורות ומקלחות, והקילוח חוזר להיות דק ביותר עד ששב כחוט, ובאתו הדקות יתנהג וימשך עד שמשליך טפין טפין דקים קטנים, ואותן הטפין מתחברים ונעשים חתיכות, והחתיכות הולכות וגדלות עד שנמשכין ויוצאין בחזוק גדול ומתקרבים זו עם זו ומתערבין זו עם זו ומתפשטים ומצטרפים עד שיצא מהן לחלוחית. והלחלוחית נגר ונמשך ונקפא ובקפוי יהא צח ויתלבן ויתברר עד שיתפזרו אותם החתיכות הראשונות שאמרנו ויצא מהן כמין קצף שהוא צף על פני המים [...] כלומר הרוח היה מתגבר בקדושה ונעשה חרודים וכל חרוד וחרוד נעשה ענף וכל ענף וענף נעשה שורש בפני עצמו שממנו יוצאים כמה עינים וכמה דברים.¹⁸

בעל 'מעייין החכמה' מציג את חוויית ההתגלות המיסטית תוך שימוש בטרמינולוגיה מיוחדת, שרק חלקה ידוע לנו ממקורות אחרים. קשה לפקפק בכך שיש כאן ביטוי אותנטי לחווייה רוחנית מיוחדת, שאיננה תלויה במערכת המושגים המאפיינת את

17 ספר מעייין החכמה, בתוך ילקוט הרועים הגדול, ירושלים תש"ס, עמ' ה; וראו גם י' דן, תולדות תורת הסוד העברית, ז (לעיל הערה 9), עמ' 55.

18 ספר מעייין החכמה (שם), עמ' ט-י; דן, תולדות תורת הסוד העברית (שם), עמ' 57.

'ספר העיון'. שילוב אור וחושך, צבעים ותנועה דינמית מוצג בספר זה בצורה שאין דומה לה בספרות הסוד שלפני ספר הזוהר:

והנה לך הדברים, הברור והדומה, כדי שתדע ותבין. רוח הקודש הוא הרוח היוצא מן הלחלוח הנמשך מן הנביעות שא' מהן נובע אורה והשני נובע חשכה. והקצף הנשאר הוא לבן המעיין האודם קבוע בלובן והלובן באודם וכו' מתקבצים העיניים ונדבקים זו בגב זו וזו בגב זו עד לאין חקר, עד ששבים דקים דקים. ואלו השני מקורות שמהם הנביעות הנובעות הוא ענין אחד הבא מן החושך הקדמון, המורה על צורה ובריאה ושינוי הצורה, והבריאה היא נפרדת ומשתנה מדמיון חברתה, שהיא דוגמת דקפה שנכפסה, והיא אמצעי וסוכבת וישבת בראש ויונקת כח כולם ונדונת עם כולם וכולם נמשכין ויוצאין ממנה, ואין בה דמיון ולא הפרש אלא מראה הלבן והאודם, ועל כן היא נעשית שני חלקים, ומן החלקים המקורות, ומן המקורות – האחד נובע אורה שהיא נחלקת לשני גוונים האלו שאמרנו, שהם מראה הלובן והאודם, ומן המקור השני נובע החושך, שהוא מעורב בג' גוונים. ושני המקורות המשתנים והמשנים גוניהם בהמשכם כי בהיותם בכח החושך הקדמון אינם אלא ב' גוונים כשאר החושך, אבל בהמשך גוניהם נשתנו לגוונים הרבה הנכללים בה' גוונים שזכרנו. ואלו הה' גוונים הם השלהבת היוצא מן האויר ומתחלק בנביעות, כי כבר אמרנו כי ב' הנביעות הם עניין אחד הבא מן החושך הקדמון ואותה צורה, ואותה צורה בהשתנותה מצטיירי מצטיירתו במיני צבעונים וגוונים צבעונים עשרה, וכל גוון וגוון בפני עצמו יש בו מספר עשרה עד שהם עולים לק', והק' הם חוזרים חלילה במאמר וחשבון ומכלל דבר בדבר וחשבון בחשבון ומאמר במאמר עד ששכין לחשבון א', והא' היא עיקר. ואלו עשרה גוונים הם נובעים מהחשך, והם אויר מאויר וזוהר מזוהר וזיו מזיו ויקוד מיקוד, הרי עשרה. הראשון הוא אור מופלא, וזהו אור מאור. והשני אור הנסתר וזה זוהר מזוהר. והשלישי אור המתנוצץ, וזהו זיו מזיו. [...]¹⁹

אין כל מקום לפקפק בקשר שבין ספר 'מעייין החכמה' ל'ספר העיון', והקרבה הטרימינולוגית והרעיונית ביניהם מצדיקה בהחלט את שיוכם לחוג אחד. ואולם שיוך זה מטשטש את ייחודו של ספר 'מעייין החכמה', ומבליע את אופיו המיוחד בחינת ביטוי רגשי מעוצם של התבוננות בעולמות העליונים ובתהליך התהוותם תוך יצירתה של מערכת מושגים חדשה ושימוש בטרמינולוגיה מקורית. לפנינו בחיבור

זה ביטוי לחווייה מיסטית אותנטית. בספרות המחקר, הן בכתביו של גרשם שלום והן בכתבי החוקרים שבאו אחריו, יש התייחסויות תכופות למושגיו ולרעיונותיו של חוג העיון, אך לא נמצא בדיקה מחקרית המבחינה במגמות שונות וכמאפיינים מיוחדים לחיבורים הכלולים בספרותו של חוג מיסטי מוקדם זה. המסגרת הכוללת של חוג העיון כפי שנקבעה על ידי שלום עומדת בחזקתה, אך הבנת מקומו ומשמעותו של חוג זה בתולדות תורת הסוד העברית מחייבת בדיקה מדוקדקת של ההבדלים בין החיבורים השונים, של אופיים ומגמתם ובייחוד – הכרה בייחודו ובמעלתו של ספר 'מעייין החכמה' בתולדות התרבות הדתית היהודית.

הדוגמה המובהקת ביותר לכך ששייך חיבורים ל'חוג' מטשטש את אופיים ואף את עיקר משמעותם ניתן למצוא בחוג של שלום כינה 'האחים הכהנים', 'הגנוסטיקאים מקסטיליה'. הכוונה היא לכתבי ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן וכתבי תלמידים, ר' משה מבורגוס. גרשם שלום הקדיש קרוב לעשר שנים מפעילותו המחקרית לחשיפתם ולהצגתם של כתביו של חוג זה. הוא החל בכך סמוך לעלייתו לארץ ב-1923, ופרסם את החיבורים העיקריים של ר' יעקב ור' יצחק ב'מדעי היהדות' כרך ב בשנת תרפ"ז.²⁰ לאחר מכן פרסם שורת מאמרים בכרכים הראשונים של 'תרביץ', מאמרים שהוקדשו בעיקר לכתבי ר' יצחק הכהן ור' משה מבורגוס.²¹ שני קובצי הפרסומים הללו הוצאו על ידי שלום גם כספרים מיוחדים.²² ראוי לציין ששלום לא חזר לעסוק בענייניו של חוג זה לאחר פרסום כתבי ר' משה מבורגוס, ואף מיעט להזכירם בכתביו המתארים את הקבלה בכללה.²³ כתביהם של ר' יצחק הכהן ושל ר' משה מבורגוס לא זכו בשנים שלאחר מכן למחקרים מיוחדים ומפורטים, ואילו

20 ג' שלום, 'קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן (מקורות לתולדות הקבלה לפני התגלות הזהר)', מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 165-293.

21 ג' שלום, סדרת המאמרים 'לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן': א. פירושו של ר' יצחק למרכבת יחזקאל, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 188-217; ב. התפתחות תורת העולמות בקבלת הראשונים, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 415-442, והמשכו בתרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 33-36; ג. ר' משה מבורגוס תלמידו של ר' יצחק, תרביץ, ג (תרצ"ב) עמ' 258-286, והמשכיו: בתרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 54-77 ועמ' 207-225, ובתרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 50-60, עמ' 180-198, ועמ' 305-323.

22 'קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן' נדפס בקונטרס מיוחד בשנת תרפ"ז, ו'לחקר קבלת ר' יצחק הכהן', בקונטרס הכולל את המאמרים מ'תרביץ', נדפס בשנת תרצ"ד.

23 כך למשל במאמרו הנרחב 'סטרא אחרא: הטוב והרע בקבלה' (בקובץ מאמריו: ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגום: י' בן שלמה, ירושלים תשל"ו, עמ' 187-212), לא הקדיש שלום אלא משפטים בודדים למאמרו של ר' יצחק, ראו בעיקר עמ' 191-192.

כתביו של ר' יעקב הכהן נדונו בצורה מקיפה ויסודית במחקר של דניאל אברמס שהוקדש לכך.²⁴

שלום התייחס אל שלושת המחברים הללו כאילו היו גוף אחד, ומשנתם אחת – 'גנוסטיות'. הכינוי ניתן בגלל החיבור העיקרי של ר' יצחק הכהן – 'המאמר על האצילות השמאלית', שהוא החיבור הקבלי הראשון שבו ניתן ביטוי לתפיסת עולם דואליסטית מובהקת. בצד מערכת הכוחות האלוהיים הנאצלים בצד הקדושה, שהן הספירות כפי שתוארו בכתביהם של מקובלי פרוכנס וגירונה, העמיד ר' יצחק הכהן מערכת שנייה של כוחות נאצלים – המערכת השמאלית (שכונתה בזוהר בשם 'סטרא אחרא'). בראשה עומד סמאל, כוח הרע העליון, ולצדו לילית זוגתו, המקבילה לשכינה בעולם הקדושה.²⁵ תחום הרע נוצר, לפי ר' יצחק, עוד בראשיתו של תהליך הבריאה, לפני היות העולם והאדם, ומראשיתו הוא עומד בניגוד לתחום הקדושה וביניהם מתנהל מאבק מר ועיקש. הרע, לפי חיבור זה, אינו תלוי באדם, הוא לא נוצר בגללו, ואין האדם נוטל חלק במאבק הקוסמי בין טומאה לקדושה. החלק האחרון ב'מאמר על האצילות השמאלית' מוקדש לעידן המשיחי ולתיאור ניצחון הטוב על הרע, פרי פעולתו של המשיח. האדם זוכה בגאולה במסגרת זו, אך אין הוא תורם דבר לניצחוננו של הטוב. המערכה כולה, מראשיתה ועד סופה, מתנהלת בין הכוחות העליונים לבין עצמם. לא נזכר בחיבור זה חטא גן העדן, ולא נזכרו בו תפקידיו של הצדיק וקיום המצוות במסגרת התהליך המתואר. הנושא נדון גם בחיבור אחר של ר' יצחק הכהן – פירושו לטעמי המקרא.²⁶

בשעה שהציג שלום לראשונה את כתביהם של מחברים אלה הוא ראה בהם מקשה אחת, וניתן היה להבין מדבריו כי תורת 'האצילות השמאלית' משותפת היא לשלושתם. מאוחר יותר הכיר שלום בייחודו של ר' יעקב, האח הבכור, והציג את תורתו כמבוססת על עולם המרכבה וככיוון מיוחד בתולדות תורת הסוד.²⁷ ייחוד זה

24 ד' אברמס, 'ספר האורה לר' יעקב בן יעקב הכהן: מהדורה סינופטית על פי כתבי יד שונים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ניו-יורק, תשנ"ג; הנ"ל, 'בעקבות הפירוש האבוד לספר יצירה לר' יעקב בן יעקב הכהן: מהדורה של פירוש ספר יצירה על-פי כתבי היד הקבליים הקדומים ביותר', קבלה, ב (תשנ"ז), עמ' 311-342. דיון מפורט ומקיף על יצירתו של חוג זה ראו י' דן, תולדות תורת הסוד העברית, ט: ימי הביניים: המקובלים בספרד במאה השלוש עשרה, ירושלים תשע"ג.

25 על זיווג זה ותולדותיו ראו J. Dan, 'Samael, Lilith and the Concept of Evil in Early Kabbalah', *AJS Review*, V (1980), pp. 17-40

26 ג' שלום, 'טעמי הטעמים', בתוך הנ"ל, קבלות ר' יעקב ור' יצחק (לעיל הערה 20), בעמ' 269-275.

27 על ייחודו של ר' יעקב אצל שלום ראו למשל בערך 'קבלה', האנציקלופדיה העברית, כט, עמ' 71-136, בעמ' 88.

הוכר והודגש עוד יותר משעה שדניאל אברמס קיבץ את הקטעים הרבים מכתביו של ר' יעקב הכהן הפזורים בכתבי יד. ר' יעקב כמעט שלא השתמש בתורת הספירות המסורתית, וביסס את תפיסת עולמו על פרשנות המרכבה והשמות הקדושים. מקור עיקרי שהיה לפניו היו כתביו של ר' אלעזר מוורמס, ופירוש המרכבה שלו, שפורסם על ידי אסי פרבר-גינת ודניאל אברמס, הוא בעיקרו פירושו של ר' אלעזר.²⁸ ההזכרות המעטות של כינויי הספירות בכתבי ר' יעקב מעידות שהוא פנה להגות המיסטית בכיוון אחר לגמרי, כפי שעשה בדור שלאחריו ר' אברהם אבולעפיה, ואין למצוא נקודות מגע משמעותיות בינו לבין אחיו ר' יצחק. הספירות הקדושות אינן תופסות מקום משמעותי בכתבי ר' יעקב הכהן, ואילו לתורת הספירות הטמאות, 'האצילות השמאלית', שהוצגה על ידי אחיו, אין כל זכר בכתבי ר' יעקב הכהן. אין כל הצדקה לכנות את ר' יעקב בשם 'גנוסטיקאי', ותפיסת עולמו רחוקה ומנוגדת לדואליזם שהציג אחיו הצעיר.

מכשלה בולטת עוד יותר נגרמה על ידי זיהוי משנתו של ר' משה מבורגוס, תלמידם של שני האחים, עם זו של ר' יצחק הכהן. קשריו ההדוקים של ר' משה עם האחים ברורים וכולטים. בחלק מחיבוריו ניכרת היטב השפעת תורת המרכבה של ר' יעקב, ובאחרים – זו של ר' יצחק. ואולם הבעיה החמורה ביותר קשורה בחיבורו הנרחב של ר' משה, 'העמוד השמאלי', העוסק, כפי שמעיד שמו, במערכת של עשר הספירות שמצד שמאל, צד הרע. שלום פרסם חיבור זה ודן בפירוט באופיו ובמקורותיו, אך ראה בו מעין המשך ישיר ופירוש ל'מאמר על האצילות השמאלית' של ר' יצחק. הדמיון בין שני החיבורים הוא מובהק: שניהם מונים את הספירות שמצד שמאל, שניהם מעמידים את דמויותיהם של סמאל וליילית במרכזה של מערכת זו, ושניהם דנים בכוחות הרע, ביצורים הדמונולוגיים, הפועלים בעולם. יתרה מזו: בכל אחד מהם מוצגת מערכת מורכבת ומסועפת של מקורות פסידור-אפיגרפיים שמהם מתיימרים המחברים לקבל את משנתם, והם מהווים אסמכתה למשנה המוצגת על ידם. אך כאן מסתיים הדמיון: ר' משה מציג בתקיפות ובבהירות תפיסת עולם תאודיקית, המצדיקה את פעולותיהם של כוחות הרע על יסוד תכלית אלוהית נסתרת, וקובע את מקורו של הרע באלוהות עצמה. הוא חולק בשלמות על תפיסתו הדואליסטית של ר' יצחק, ולדידו הרע איננו כוח עצמאי המורד באלוהות אלא אספקט מיוחד, הכרחי, בהנהגה האלוהית של המציאות. קשה לפקפק בכך

28 אסי פרבר-גינת הכינה מהדורה ביקורתית מפורטת של פירוש המרכבה לר' יעקב הכהן על פי כתבי היד, וצירפה לה פירוש נרחב, בעבודת גמר בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בשנת תשל"ח. חלק מעבודתה זו נכלל בספר: פירושי המרכבה לר' אלעזר מוורמס ולר' יעקב בן יעקב הכהן, ההדירו והוסיפו מבוא א' פרבר-גינת וד' אברמס, לוס אנג'לס תשס"ד.

שר' משה כתב את ספר 'העמוד השמאלי' מתוך מגמה פולמוסית מובהקת כנגד תורת 'האצילות השמאלית' של מורו, ר' יצחק.²⁹

ר' יצחק הכהן פתח את ספרו על האצילות השמאלית בתיאור התהוותם של העולמות שנחברו, העולמות שנשלטו על ידי כוחות הרע שכל תכליתם הרס ואבדון. אין ר' יצחק אומר דבר על תכלית טובה של הרע, ועל פעולתם של כוחות הרע בתחום השכר והעונש, והאדם אינו נזכר כלל בתיאורו. לעומת זאת, ר' משה מבורגוס פתח את ספר 'העמוד השמאלי' בקביעה חד-משמעית שכל מעשיו של האל מכוונים לטובה בלבד, וכי מציאותו של אספקט רע היא חלק מן התכנית האלוהית החיובית שבמרכזה ההשגחה בתחום האנושי:

[...] וכאשר עלה בדעתו ובמחשבתו הטהורה להמציא מציאות קדושה וטהורה יסוד הטוב ועמוד השלימות להתאצל משפע הודו כל טוב ולהעמיד העולם על מציאות הסדר השלם והבנין הנכון הראוי להתקיים בקיום השלימות והמעלה ולתת לכל נמצא חק הראוי לו [...] כך עלה ברצונו האלוהי הטהור להמציא מצואים על סדר הכוונה המופלגת, נפלאות עד מאד ורחוקה וזרה מעיון שכל כל בעלי שקול דעת וסברא. והיא קבלה נאמנה מסורה לכל בעלי חכמה נעלמה גמרא גמורה. והיא כי אי אפשר להתקיים המציאות הכללי כי אם במצואים אשר הם להטיב ולהרע, לקיים ולהתמיד ולכלות ולהאבד לתת שכר טוב ולהעניש [...] להורות שברא דבר והפכו. [...] ועשה מעשה השלום שלם להשלים בשלימותו לטובים ולישרים בלבותם. וברא הרע בריאה חדשה בנבראים ממונים ליסר ולהעניש למורדים ולפושעים [...] והנה בכל אדם מצאנו שהוא שני יצרים יצר טוב ויצר רע. והטוב מתאצל [מסוד]

29 שלום התקשה עד מאוד להסביר את ההבדלים בין המערכות הפסידו-אפיגרפיות בשני החיבורים. אצל ר' יצחק הדגש הוא על מקורות אשכנזיים ופרובנסליים ששורשיהם, לפי דבריו של ר' יצחק, בחיבורים קדומים שהגיעו מן המזרח ואף מארץ ישראל. אצל ר' משה מבורגוס, המערכת הפסידו-אפיגרפית מרוכזת סביב הרמב"ן ובית מדרשו, ואף לא אחד מן המקורות שהוזכר ר' יצחק מובא על ידו. אילו היה ספר 'העמוד השמאלי' המשך ופירוש של המאמר על האצילות השמאלית, היינו מצפים למידה של המשכיות ושל חפיפה בשימוש במקורות הברויים. ר' משה, ביודעין ובמתכוון, התעלם מן הבניין שבנה ר' יצחק ובנה תחתיו בניין משלו, של חכמים ידועים וכולטים בספרד ברור שקדם לו. ככל הנראה ביקש ר' משה להעמיד לעומת משנתו של ר' יצחק את משנתו שלו לגבי מקורו של הרע, וכדי להבליט את הניגוד הציג מערכת אסמכתות אחרת, שונה לחלוטין מזו של מורו. ייתכן שניתן למצוא בכך מעין התייחסות אירונית כלפי הבריה הפסידו-אפיגרפית של ר' יצחק הכהן. וראו על כך בפירוט י"ן, תולדות תורת הסוד העברית, ט (לעיל הערה 24), הפרק על ספר העמוד השמאלי.

מעלת שלימות הימין הפשוטה לקבל שבים אשר הוא מציאות הטוב השלם המתמיד [...] והרע מתגלגל בגלגולים ובכלכולים קשים ורעים מתגעשים ומתרעשים בקול רעש גדול משורש יסוד השמאלי [...] ויש שמאל כנגד ימין מכוון להשלים שלימות מעלת צד ימין להעניש ולייסר בייסורי אהבה לזכות להולכים בדרך לא טובה. [...] ³⁰

דבריו אלה של ר' משה, החוזרים בחיבור פעמים אחדות בהדגשה רבה, הם קביעה חד-משמעית שהרע נברא על ידי האל בכוונת מכוון, ושקיומו הכרחי וחיוני לשלמותה של הבריאה. זוהי תאודיצאה ברורה ומנומקת, כאשר האדם נמצא במרכזה של הבריאה, והבחירה בין הטוב לרע, בין הימין לשמאל, היא תכלית קיומו. כל אשר עושה האל לטובה הוא עושה, והשמאל מהווה השלמה הכרחית לימין. בתפיסת עולם זו אין מקום למאבק בתחום האלוהות בין הטוב לרע, שכן תכליתם של כוחות הימין והשמאל אחת היא – שלמותה של הבריאה וקיומה של ההשגחה האלוהית. בתפיסה מעין זו אין מקום למאבק הדרמטי שהתקיים לפני הבריאה, מאבק שתואר על ידי ר' יצחק בפרקים הראשונים של 'המאמר על האצילות השמאלית', אין מקום למלחמתו של המשיח כנגד כוחות הרע ולהכרתתם מן המציאות כפי שתואר ר' יצחק בפרקים האחרונים של מאמרו. הבריאה מלכתחילה מהווה שלמות, ושלמות זו מתקיימת בהווה ותתקיים גם בעתיד.

ספרו של ר' משה מבורגוס, 'העמוד השמאלי', נכתב אפוא ביודעין ובגלוי לשם פולמוס כנגד תפיסת העולם הדואליסטית של ר' יצחק הכהן. הניגודים בין הרב לבין התלמיד מתבטאים בכל התחומים החשובים בתפיסה דתית: אופיו של תהליך הבריאה, תכליתה של הבריאה, מעמד האדם בעולם, דרכי ההשגחה האלוהית, אחרית הימים והמשיחיות. הקרבה הרבה בין 'המאמר על האצילות השמאלית' לבין ספר 'העמוד השמאלי' – הן בכותרת והן במבנה הדברים, כמו גם תיאור הספירות מצד שמאל – מבליט את הניגוד שביניהם. אין אלה תפיסות עולם שונות, כפי שמשנת המרכבה של ר' יעקב הכהן שונה מתפיסתו של ר' יצחק הכהן, אלא אלה תפיסות מנוגדות בצורה קוטבית זו לזו.

'חוג האחים הכהנים', 'הגנוסטיקאים מקסטיליה', איננו אפוא קבוצה של בעלי סוד המציגים בכתביהם מערכת רעיונית משותפת. במרכזו עומדים שלושה הוגי דעות, שכל אחד מהם עצמאי לחלוטין, והם מציגים שלוש תפיסות עולם שונות ומנוגדות זו לזו. האם ניתן לשייכם ל'חוג' אחד? התשובה בוודאי חיובית: שני האחים ותלמידם בלי ספק מהווים 'חוג', אך משמעותו של מונח זה חייבת להיות מוגבלת

30 ג' שלום, 'ספר עמוד השמאלי', בתוך הנ"ל, 'לחקר ר' יצחק בן יעקב הכהן: ג. ר' משה מבורגוס תלמידו של ר' יצחק (המשך)', תרכ"ד, (תרצ"ג), עמ' 207-225, בעמ' 208-209.

לתחום החיצוני של זמנם, של מקומם ושל היחסים ביניהם, ואין להחילו על משנתם העיונית. הם בני חוג אחד, אך כתביהם מציגים שלוש תפיסות שונות לגבי השאלות העיקריות בהווייתה של תורת הקבלה. הוא הדין ביתר ה'חוגים' שמילאו תפקיד היסטורי בתולדותיה של תורת הסוד העברית: כלולים בהם מחברים וחיבורים שיש להם מעמד עצמאי בתחום הרעיוני, ואין כל הצדקה להקיש מדעותיו וממושגיו של האחד על יתר בני החבורה. כל חיבור וכל מחבר ראוי שיידונו במחקר ההיסטורי בפני עצמם, תוך הצבעה על המשותף ועל המבדיל בין כל אחד מהם לבין בעלי הסוד האחרים הפועלים בסביבתו.